ज्ञानपीठ प्रतिष्ठान

Dnyanpeeth Pratishthan

Opp. Shirish Kumar Smarak, Near Kanchan Hotel, Nandurbar, Tal. & Dist. Nandurbar (M.S.).

Certificate

This is to certify that Mr./Mrs./Dr./Prof. प्रिती किशोर उमाळे

of डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर has published his / her

paper entitled स्मृतिस्थळातील समाजदर्शन

in **'Journal of Research and Development'** A Multidisciplinary International Level Refereed Journal (ISSN-2230-9578)

Volume 10, Issue 10, August 2020, Impact Factor 5.13 published by **Dnyanpeeth Pratishthan, Nandurbar.**

Dr. Madhukar Desle
Special Issue Editor

Yogeshwar L. Jalgaonkar
Chairman - Dnyanpeeth Pratisthan

DR. M. K. UMATHE COLLEGE NAGPUR

PRINCIPAL
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

‘स्मृतिस्थळातील समाजदर्शन’

डॉ. प्रिती किशोर उमाठे
मराठी विभाग प्रमुख
डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर

महानुभाव वाङ्मयातील चरित्रग्रंथ हे आजपर्यंतच्या मराठी भाषेचे महत्वाचे लेणे ठरले आहे. अशा ग्रंथात लीळाचरित्र, गोविंदप्रभुचरित्र, चक्रपाणीचरित्र ही तीन महानुभावी पंचकृष्णापैकी तीन मानवी कृष्णांची चरित्रे विशेष प्रसिध्द आहेत आणि ती सारीच आपापल्यापरीने सांप्रदायिक दृष्टीनेच नव्हे तर वाङ्मयीन गुणांनीही मराठी रसिकांचे मन वेधून घेतात. विशेषतः प्रस्तुतच्या स्मृतिस्थळ चरित्राचे वैशिष्ट्य तर संप्रदायाच्या दृष्टीने जास्तच मानावे लागेल. या महानुभावातील पहिले तीन सिध्दपुरूष म्हणजे श्रीचक्रपाणी (व्दारावतीकार चांगदेव), श्रीगोविंदप्रभु व त्यांचे शिष्य श्रीचक्रधरस्वामी (प्रतिष्ठानीचे चांगदेव) हे होत. या सिध्दगुरूंच्या मानाने नागदेव हे ‘सिध्द’ वा ‘योगेश्वर’ नसले तरी महानुभाव पंथाचे प्रचारक आचार्य या दृष्टीने महत्वाचे ठरतात. त्यांच्या चरित्रात अदभुतता कमी पण ‘मानुषता’ जास्त. आपल्या सिध्दगुरूंच्या मानाने आपण तोकडे आहोत हे ते जाणतात; आणि तरीही सर्वसामान्य लोकात ‘वेधवंती नागदेवाचार्य’ म्हणून ते विशेष ख्यात होते. त्यांनी पंथाला अनेक तऱ्हेने महत्त्व मिळवून दिले. विद्वान शिष्य आपल्याभोवती गोळा करून त्यांच्यामार्फत आपल्या पंथाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी सर्वसामान्यांपर्यंत पोहचविले.

“स्मृतिस्थळ”

“स्मृतिस्थळ” हा नागदेवाचार्यांच्या जीवनावरील चरित्रात्मक ग्रंथ. हा ग्रंथ महानुभाव पंथाचे पहिले आचार्य या चरित्राच्या केंद्रस्थानी असल्यामुळे महत्त्वाचा ठरला आहे. म्हाइंभटाचे चरित्रनायक हे पथांत परमेश्वराचे अवतार म्हणून समजले जातात. त्या मानाने स्मृतिस्थळाचे नायक नागदेवाचार्य हे चक्रधरस्वामींचे शिष्य म्हणून प्रमुख असले तरी त्यांचे सहकारी, पंथीय विद्वान, पंडित, संस्कृत जाणणारे, गुणवान लेखक व कवी यांच्या तुलनेने नागदेवांची विद्वत्ता बेताची. पण या चरित्रात चरित्रकारांची मनुष्यस्वभावाची जाण, अर्थपूर्ण घटनांची निवड करण्याची विवेचक दृष्टी, त्यांची चरित्र--विषयाबद्दलची भक्ती इत्यादी गोष्टी चरित्र वाचत असताना पदोपदी जाणवतात. नागदेवांचे व्यक्तिमत्वसुध्दा परिणामकारक रीतीने चितारले आहे. नागदेवाचार्यांच्या पंथीय कार्याचा साक्षेपही त्यात आला आहे.

स्मृतिस्थळात [illegible] [illegible]प्रमाणे अद्भुत [illegible] [illegible]प्रमाणे अद्भुत घटनाही नाहीत. पण साध्या साध्या [illegible] [illegible] ठिकाणी [illegible] मोठेपणाने [illegible] [illegible] [illegible] रीतीने रेखाटले आहे. श्रीचक्रधर स्वामी [illegible] नागदेवाचार्यांच्या वर्णनात एक विलक्षण मार्दव आहे. [illegible] [illegible] [illegible] सूचित करण्यात आले आहे. स्मृतिस्थळ[illegible] [illegible] प्रथम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तर्कीत [illegible] शिरवीन्या [illegible]

[illegible] ग्रंथात [illegible] अनेक अभिप्राय करण्यात आलेल्या आहेत. महदाइसा [illegible], माहे, [illegible], [illegible] साधकांची व [illegible] व्यक्तिमत्वाचे महत्व या [illegible] विखुरली आहेत. महानुभाव [illegible] मृत्यूचे प्रसंग मोठया साक्षेपाने लिहिले आहेत. स्मृतिस्थळात तर अशा प्रसंगांची संख्या नजरेत भरणारी आहे. [illegible] एकेक व्यक्ती नागदेवाच्या नजरेसमोरून एक एक गळत गेली आहे. त्यात दादोस आहे, महदंबा आहे आणि "भटो मज देवो होईल का" म्हणून [illegible] म्हाइभट आहेत. सर्वांत करूण व उदात्त प्रसंग खुद्द नागदेवांच्या मृत्यूचा आहे. स्मृतिस्थळ हा संकलनात्मक चरित्रग्रंथातील सर्व वैशिष्ट्ये दाखविणारा ग्रंथ आहे. हा त्याचा सर्वांत मोठा गुण म्हणावा लागेल. उपदेशसुत्रे, दीक्षाप्रसंग, गुणप्रशस्ती निवेद, वियोगप्रसंगीचे आश्वासक उदगार नागदेवांच्या व्यक्तिमत्वाप्रमाणेच स्मृतिस्थळाचा आशय समृध्द करतात. महाराष्ट्राच्या यादवकालीन इतिहासाचे एक अंग म्हणून "स्मृतिस्थळ" हे एक महत्वाचे साधन मानले जावे असा या चरित्रग्रंथाबद्दल बऱ्याचशा विद्वान अभ्यासकांचा अभिप्राय आहे. किंबहुना यादवकालीन महाराष्ट्राच्या अंतरंगावर प्रकाश टाकणारे एक महत्वाचे गद्य म्हणजे "स्मृतिस्थळ" असेही मत या ग्रंथाविषयी पाहावयास मिळते.

राजकीय परिस्थिती

स्मृतिस्थळाच्या काळात महाराष्ट्रावर देवगिरीच्या यादवराजांची सत्ता चालू असताना नवी राजवट येण्याची शक्यता- ज्याला राज्यांतर म्हणता येईल अशी परिस्थिती दिवसेंदिवस दिसू लागली आहे. या काळातल्या राजा रामदेवरावाबद्दल महानुभवांना फारशी सहानुभुती दिसत नाही. लीळाचरित्रात यादवकाळातील कृष्णदेव, महादेव या दोन भावांची एकापाठोपाठ जी कारकीर्द झाली त्यांचा अस्पष्ट उल्लेख आढळतो. श्रीचक्रधरस्वामी महाराष्ट्रात हिंडत असता लोणारकुंडी कृष्णदेव त्यांना भेटला होता तर याच्याउलट महादेव राजांची व त्याची गाठभेट ते सिन्नरच्या मुक्कामी असताना झाली होती. याच लीळाचरित्रात 'आमणदेवो गादीवरून काढला' व 'राज्यांतर झाले' अशी माहिती खूद श्रीचक्रधरांच्या तोंडून त्यांच्या शिष्याला मिळालेली असते. पण त्याच उल्लेखात रामदेवरावाबद्दल जे उल्लेख पाहावयास मिळतात ते त्या राजाबद्दल प्रतिकूल मत सांगणारे वाटते. अगदी त्याचप्रकारचे मत येथेही नागदेवाचार्यांचेही होते असे आपणास दिसते. रामदेवराव हा 'संतामहंतांचेया चोखटेया प्रवर्तला' असे प्रस्तुतच स्मृतिस्तळात खुद्द नागदेवाचार्यांच्या उदगारातून व्यक्त होणारे मत या महानुभाव पंथाच्या दृष्टीने प्रातिनिधिक आहे असे म्हणता येईल.

"भटोबासि दुरि प्रदेशान्तर केले : एक म्हणति : निलंगेयासि गेले : येरीकडे रामदेवा तेही (शत्रूंनी) धरिला : ते आइकोनी भटोबास म्हणितले : 'रामदेवो धरिला : पांरं सुटैल" जवळिका : म्हणितले : 'ते का भटो'। भटोबासी : म्हणितले 'ना गी वर्ते [illegible] वर्तेल यावरी भटोबासी हा श्लोकु म्हणितला : यस्मिनदेशे वसेत ज्ञानी योगी स्वाध्यात्मचेतसः । तन्मंडळे [illegible] निर्मिणात भय। ज्या देशात ज्ञानी, योगी व सात्विक [illegible] राहतात त्या देशाचे वातावरण त्यांच्या सहवासाने पवित्र होत असल्यामुळे त्या प्रदेशास शत्रूचे भय नसते. ते पुढे म्हणाले, आणि धरीला तो संतामहंताचे या चोखटेया प्रवर्तला [illegible] श्रीचक्रधरांचा शेवटी [illegible] त्यात रामदेवरावाचा [illegible] होता या मताला पोषक असाच हा उदगार आहे.

[illegible] ठरलेला असतो [illegible] काळाचे [illegible] नागदेवाचार्यांनी या प्रश्नाचे [illegible] आहे [illegible] योग्य शिक्षा झाली नाही हा नुसता प्रारंभ आहे. मुख्य भाग तर अजून पुढेच आहे. ज्याप्रमाणे [illegible] प्रारंभ होतो [illegible] ही जेवणपूर्वीची प्रथमाविरमा घटना आहे. साम्राज्याच्या सर्व विनाश [illegible] घटना आहे. या उद्‌गारावर श्रीचक्रधरांच्या बोलाची स्पष्ट छाप दिसते. कारण चक्रधरही असेच [illegible] होते. हे गळे म्हणणे की : बाई : खाबी पुजे ते होआविचि असे (लीळाचरित्र पूर्वार्ध, भाग १ ला – लीळा क्र. ६१ पाहा)

रामदेवरावाची लढाई

नागदेवचार्यांचे रामदेवरावासंबंधी उद्‌गार ऐतिहासिक सत्यास धरून आहेत असे मात्र म्हणता यावयाचे नाही. दिल्लीच्या सुलतानाच्या ज्या धाडी महाराष्ट्रावर आल्या त्यापैकी तिन्ही धाडींचा उल्लेख प्रस्तुतच्या स्मृतिस्थळात क्र. ७७, क्र. ८५–८६, क्र. ८७ या स्मृतिंतून आढळतो. ७७ व्या स्मृतीत 'गौराइया .... गावा जात होती : तीयेचि वाटेपुढौनि घोडोनिसि एकु आला : तयांते बैसलिया देखोनि म्हणितले : बाइ कवणा गावा जाता : बाई पैला पुढिला गावो जात असो ... तव तेणे म्हणितले : आई तया गावा धाडि आली तेथ जावों नका : आता या मागिलांची गावा जावा:' या स्मृतीत धाडीचा उल्लेख येतो. ही अल्लाउद्दीन खिलजीची पहिली धाड असावी. अल्लाउद्दीन देवगिरीवर धाड घालण्यासाठी २६ फेब्रुवारी १२२६ ला निघाला. तो चंदेरी भिलसा येथे येऊन नंतर सरळ तो देवगिरीवर चालून आला. यावेळेस रामदेवरावाचे मुख्य सैन्य हे त्याचा पुत्र शंकर अथवा सिंघण याच्याबरोबर राज्याबाहेरच्या प्रदेशी बरेच दूर गेले होते. त्यामुळे रामदेवरावाचा पराभव झाला परंतु वार्षिक खडणी आणि आपली कन्या देण्याची अट त्याने मान्य केल्यामुळे खिलजीने त्याला सोडले.

युध्दबंदी व सुटका

स्मृति ८५, ८६ या दोन स्मृतीवरून रामदेवरावाला धरण्याचा आणि त्याच्या सुटण्याचा असे दोन उल्लेख येतात. ही अल्लाउद्दीन खिलजीची दुसरी धाड असावी. रामदेवरावाच्या मुलाने ठरलेली खंडणी अनेक वर्षे अल्लाउद्दीनकडे न पाठविल्यामुळे अल्लाउद्दीनने मलीक नायक काफर यास देवगिरीवर पाठविले. त्याप्रमाणे इ. स. १३०४ च्या मार्चमध्ये मलीक हा देवगिरीवर चाल करून त्यास कुटुंब व आप्तेष्टासह कैद करून दिल्लीस आपल्यासोबत नेले. तेथे अल्लाउद्दीन खिलजीने त्यास उदारतेची वागणूक दिली. राय-इ-राय असा किताब दिला. दिल्लीस सहा महिने रामदेवरावास ठेवून नंतर त्यास जाण्याची परवानगी दिली. क्र. ८२–८५ या स्मृतीत महाराष्ट्रात धाडीच्या संबंधाने जी गावोगावी पळण्याची घाई सुरू झाली त्याचा काही परिणाम या पक्षीयांच्या हालचालीवरही कसा झाला ते दाखविले आहे. क्र. ८३ या स्मृतीत 'दिल्लीचा सुलतान चालिला : अवघे मंडळ हालविले' असा उल्लेख आहे. दिल्लीचा सुलतान कोण ते कळत नाही.

[illegible] बेग व तार्तक हे दोन [illegible] हजार स्वारांनिशी भारतावर चालून आले. [illegible] व [illegible] करीत ते [illegible] व [illegible] या प्रांतात शिरले परंतु अल्लाउद्दीन खिलजीने त्यांना पकडून ठार मारले (इ.स.१३०५). त्याचा सूड घेण्यासाठी इ.स.१३०६ मध्ये कबक, इकबाल व [illegible] हे परत चाल करून आले. कबक सिंधू पार करून नागपूर [illegible] आले

[illegible] मलीक नायक काफूर याला सेनापती म्हणून योजना करून त्याच्या पाळयास [illegible] मलीक [illegible] [illegible] या देशाची मठ इकबाल व सईद यांच्याशी पडली आणि त्यानंतर झालेल्या रणधुमाळीत महाराष्ट्र हालविला [illegible] मध्ये जी स्मृती दिली आहे तीत राज्यांतर [illegible] नागदेव पुन्हा [illegible] येथे परतले असे म्हटले आहे. हे राज्यांतर [illegible] १३०३ (शके १२२५) चे आहे. यादवांचे साम्राज्य जाऊन तेथे मुसलमान राजवट सुरू झाली आणि देवगिरीचे दौलताबाद [illegible] क्र. १४९ व्या स्मृतीत रामदेवरावांचा उल्लेख येतो. तो त्याच्या मृत्यूचा दिसतो. दक्षिणेवर स्वारी करण्यासाठी मलीक काफूर देवगिरीस येऊन व तेथे काही दिवस राहिला ही गोष्ट ४ फेब्रुवारी १३११ ची आहे. याचवर्षी रामदेवराय मरण पावला आणि त्याचा मुलगा सिंघण (दुसरा) राज्यावर आला. नागदेवाचार्यांनी राजाच्या मृत्यूची वार्ता ऐकली असा उल्लेख पुढील स्मृती १५० मध्ये येतो. 'रामदेवरावाची राणी कामाइसा हिच्या अग्निप्रवेशाचे वृत्त ऐकून नागदेवास व सर्वच पंथीयास थोर दुःख जाले.' कामाइसेच्या अग्निप्रवेशाची ही स्मृति राजकीय परिस्थितीतकीच सामाजिक जीवनाचे अंग दर्शविणारी आहे. स्मृ. ८७ ही या १४९ व्या स्मृतीनंतरची असावी. कारण ८७ व्या स्मृतीतील राज्यान्तर स्पष्टपणे दिल्लीपतीची राजवट सुरू झाल्याचे सुचवीत आहे.

राज्यकारभार व राज्यव्यवस्था

राजाच्या दरबारातील प्रधानमंत्र्यांचे उल्लेख फारसे सापडत नाही पण कोषाध्यक्षपदाचा उल्लेख स्मृ. १८७ मध्ये 'कोचा' या रूपात मिळतो. कोचा म्हणजे कोषाध्यक्ष तसेच खुद्द राजाचा एक भाण्डारप्रमुख म्हणून अधिकारी असे. गदोनायक भांडारी व अनंत कोचा हे उल्लेख अशापैकीच आहेत. गावच्या अधिकाऱ्याकडे तक्रार केली जात असल्याची ओळख स्मृती १५१ मध्ये मिळते. देशपांडे, पाठक, कुळकर्णी व राऊत हे राजाला गावाची शासनव्यवस्था सुरळीत ठेवण्यात मदत करतात. राजाच्या सैन्यात घोडेस्वार असत. या घोडेस्वारांची लोकांशी असलेली वागणूक बरीच आदबीची व सुसंस्कृत असे (स्मृ. ७७) तरवारीचा खोडे म्हणून उल्लेख स्मृतिस्थळात आढळतो. शांतता प्रस्थापित झाल्याची खूण म्हणून एखादी श्वेतध्वजा गुढीप्रमाणे उभारली जाई. (स्मृ. ८५) न्याय देण्याचे व निकालपत्र देण्याचे कार्य महाजन व सन्यासी करीत आणि देऊळवाडा, रायेर, नांदेड, नासिक येथली न्यायालये वरिष्ठ मानली जात व त्यांचा निवाडा अंतिम समजला जाई. ही न्यायालयाविषयीच्या स्थळांची वर्चस्वाखाली असावी. अर्थात राजा हा सत्ताधीश या नात्याने अंतिमचा न्यायाधीश होता.

समाजव्यवस्था धर्माधिष्ठित

यादवकाळातील समाजव्यवस्था धर्माधिष्ठित होती आणि स्मृति व कायदा यांचे ग्रंथ पाहिले तर तेही मनु--याज्ञवल्क्य यांच्या [illegible] आले होते. तत्कालीन आर्थिक, सामाजिक वा राजकीय जीवन बहुतांशी स्मृतिनियमांनी घडत होते. समाजामध्ये गुरुचे स्थान सर्वश्रेष्ठ मानले जाई. आचार्यांचा शब्द म्हणजे ईश्वर वचन असे केसोबासारखा विद्वान पंडितही म्हणतो. "भटोबासांचे बोलणे तो ईश्वरवाणी की (स्मृ. [illegible]) [illegible] सुवर्णपुष्पांनी धर्माचार्यांची भटोबासांची पूजा [illegible] मिळते (स्मृ. [illegible]) [illegible] जात आणि भागवतासारख्या ग्रंथ (स्मृ. [illegible]) आणि त्याच्या अर्थावर [illegible] दाखविण्याच्या खटाटोपही होई (स्मृ. [illegible]) [illegible]

[illegible] वाळविल्या [illegible] त्या सूतिकल विचार [illegible] असत [illegible] धर्मभिक्षूंचाही आदरसत्कार [illegible] [illegible] आचार्यांनी उच्छिष्ट सेवन करण्यास [illegible] वाटत नसे (स्मृ. [illegible], [illegible])

[illegible] देवी यांना खेळविण्याचे आणि दैवाचे [illegible] सोडण्याचे प्रकार [illegible] होत असत. 'शाक्याच्या चौळिका' अथवा [illegible] पथाचा (स्मृ. ९९), शैवपंथाच्या शिवसूत्राचा तसेच नाथपंथाचाही उल्लेख (स्मृ. १२३, १९२) येतो. या काळात देवळे [illegible] उभारली जात असत. साहजिकच मूर्तिपूजाही होत असे परंतु महानुभाव पंथ सुरूवातीस तरी मूर्तिपूजेच्या विरूध्द दिसतो. '[illegible] प्रतिमा पूजा' हे चक्रधरांचे वचन त्यांना प्रमाण होते आणि वैदिक पंथीयांना पवित्र वाटणाऱ्या ब्रम्हा, विष्णु व महेश या [illegible] महानुभावात विशेष स्थान नाही. देवळावर नरक चितारले जात. [illegible] नारायणाच्या देवळात अशा भागावर नरक चितारले असल्याचा उल्लेख (स्मृ. २२०) आढळतो.

संसार सोडून परमार्थाकडे लागण्यास लोकांना यत्किंचितही कारण पुरेसे होई. विंचू चावला म्हणून महादेवबोवा पंथाला अनुसरले (स्मृ. २३) तर वाटमायांच्या तावडीतून सुटल्यापासून हिराइसाचा पुत्र महानुभाव पंथास अनुसरला (स्मृ. १४). वेगवेगळया धर्मपंथांचे वेष वेगवेगळे असत. महानुभावांचा वेष चक्रधरांच्या काळात भगवा होता. परंतु पूढे त्यांनी कृष्णवर्णीस वेष स्वीकारलेला दिसतो. 'असन्निधानीचा वेष' म्हणून त्याचा उल्लेख स्मृति क्र. ३० मध्ये येतो तो हाच वेष असावा. व्यक्ती निवर्तल्यानंतर व्यक्तीचे श्राध्द केले जाई व श्राध्दाच्या दिवशी भोजनेही घातली जात (स्मृ. १०८) या प्रसंगी दानधर्मही करण्यात येई किंवा एखाद्या पंथास द्रव्य अर्पिले जाई. प्रेताचे दहन होत असे पण प्रेतास पुरण्याचेही प्रकार दिसत. दहन स्थावर वड किंवा पिंपळ लावला जाई (स्मृ. १०८) तसेच निक्षेपस्थानावरही देऊळ उभारण्याची पध्दत असे.

लोकसमजुती

पुनर्जन्मावर लोकांचा विश्वास होता. खुद्द नागदेवाचार्य श्रीचक्रधरांचे वचन विश्वासाने जपून ठेवतात. मग सुखीया श्रीमंताचा घरी पुरूष होउनि जन्म—वीजात मग गारा पसरवा तुम्हा सर्वास भेटि होईल (स्मृ. १३२) नागदेवाचार्यांनी खंबायतच्या गुजराथी कुटुंबात जन्म घेतला अशी श्रध्दा केशोबास व पंडितबास यासारख्या शिष्यांनी बाळगलेली दिसते. अशाच आणखी काही श्रध्देय गोष्टी दिसतात. मुदगलाच्या कृपेने वांझेस पुत्र होती (स्मृ. १४५). प्रसादग्रंथिका कंठी परिधान केल्याने सर्पाचेही विष उतरते. केवळ श्रीचक्रधरू अशा नामोच्चाराने ज्वर चटकन उतरतो (स्मृ. २५७). परमेश्वर पोपटासारख्या तिर्यक योनीत अवतार धारण करू शकतो. (स्मृ. २१०). जैन भिक्षूप्रमाणे महानुभावीय महात्मे सुध्दा देहाची शेवटी झाडातळी आत्मार्पण करीत. कवीश्वर बास [illegible] झाडातळी मृत्यूची वाट पाहात पडले होते. दंती गोपाळ बास यांनीही अशाच प्रकारे आत्मार्पण केले.

पुरूषाप्रमाणे स्त्रियांनाही अध्यात्म साधना करता येत से. अनेक [illegible] (विधवा) महानुभाव पंथात दीक्षा घेऊन स्वत [illegible] करण्याच्या योग्यतेच्या ठरल्या असे [illegible] स्त्रीच्या [illegible] दिसते. पण सौभाग्यवती स्त्रिया सुध्दा महानुभाव पंथाचा उपदेश घेऊ शकत. परंतु त्यांना उपदेश देताना धर्माचे आचार्य [illegible] विचार करूनच असे ठरवीत. "[illegible] [illegible] मी 'भिक्षा देऊ भीत असे" हे नागदेवाचार्यांचे वचन यादृष्टिने लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. परंतु [illegible] पंथाची 'महात्मी' [illegible] स्त्रिया [illegible] [illegible] आणि अशा स्त्रियांच्या पुढे प्रत्यक्ष [illegible] डोक्याचे [illegible] नमस्कार होई असे

[illegible] पुरुष स्मृतिस्थळात [illegible] मिळते (स्मृ. [illegible]) [illegible] [illegible] जाण्याचा [illegible] निर्देश स्मृतिस्थळात आढळतो (स्मृ. १०५-१०६)

मध्ययुगातील स्मृतिकार मृतभर्त्याबरोबर अग्निप्रवेश करण्याचा उपदेश स्त्रीस करीत परंतु पुढील काळात आपली कुलीनता दाखविण्यासाठी इतरही श्रेष्ठ वर्णाच्या विशेषतः राजाच्या स्त्रिया सती जात. या प्रथेचा जुलुम कधी स्त्रियांना भोगावा लागे व तिच्या इच्छेविरूध्द तिला मृत पतीबरोबर सहगमन करावे लागे असे कामाईच्या कथेवरून दिसते. 'गोड तव खाइजे : आणि कडू तव सांडिजे' असा प्रश्न करीत महादरणेयाची लेंकि बांधोनि घातली यैसे का करीत अससि' असा प्रश्न कामाईच्या पित्याने तिला केला आहे. आणि तरीही 'मज सत्व (धीर) नाही : मी तुझीए भान वसीएचा ढोंबरा खाउनीनि असेन' असे म्हणणाऱ्या कामाईसेला तिचा सावत्र पुत्र सिंघण आगीत लोटून सती जायला लावतो. स्मृतिस्थळात 'येरी बळाधिकारूचि' केला (स्मृ. १४९) असा काहीसा सौम्य उल्लेख आढळतो.

आर्थिक परिस्थिती

यादवकाळातला महाराष्ट्र प्राधान्येकरून कृषिप्रधान देश होता. त्यामुळे प्राधान्याने शेती हेच केन्द्र बनून गावाचा आर्थिक कारभार चालत से. 'बलूते' म्हणून गावातील कारागिरांना शेतातील पिकाचा एक ठराविक हिस्सा दिला जाई. त्यामुळे बलुतेदार कायमचे स्थायिक बनले होत. यांच्या वसाहतींना पाळी असे म्हणत. नागदेवाचार्यांनी अशा वस्तींना चालती घरे : चालती उखळे: चालतीया चुली' (स्मृ. ५१) असे म्हटले आहे. ही शेती पर्जन्यावर असल्यामुळे पर्जन्य नसला म्हणजे दुष्काळ पडे. असे दुष्काळाचे उल्लेख स्मृतिस्थळात क्र. २७, १७७ अशा दोन ठिकाणी आले आहेत. अशावेळी लोकांची अत्यंत दुर्दशा होई. लोकांनाच खाण्याची मारामार असे तेथे संन्याशी वा भिक्षू यांची दाद कोण घेणार? १०७ व्या स्मृतीत 'भिक्षुके भीक्षे जाति : झोलीये दोनि च्यारिं कोरके येती' अशी त्यांची हलाखीची अवस्था होई. अशावेळी सधन लोक स्वतःचे अन्नछत्र घालीत. मात्र अशा छत्रातच बसून जेवण्याची तयारी असेल तरच जेवण मिळे. शहरात वेगवेगळे व्यवसाय चालत. ब्राम्हणांच्या नावापुढे ऋग्वेद काळात गोत्रे असत तर यादवकाळात ब्राम्हणांच्या शाखानिर्देशाचे महत्व जाऊन त्याऐवजी आडनावाचा वापर होऊ लागलेला दिसतो. स्मृतिस्थळाच्या काळात तर ही पध्दती विशेष रूढ झाली आहे. सामान्यतः ही नावे वृत्तिदर्शक असत. उदाहरणार्थ, जानोपाध्ये (उपाध्ये), कान्हो पाठक इत्यादी किंवा काळे, वासना एक, जपी, या (जपवीस्तु भट काटे, हरिभट अशीही आडनावे आढळतात.) भांडारेकर, परडकर, लक्ष्मीधर, राजोरकर अशी लोकव्यवहारातील नावेही स्मृतिस्थळात आढळतात.

समाजामध्ये स्त्रियांना सन्मान दर्जा असावा. मृत्यूनंतर पतीच्या संपत्तीचा काही भाग स्त्रियांना मिळत होता (स्मृ. ११). त्यांना संस्कृत येत नसले तरी मराठी उत्तम येत असे. त्या नानातऱ्हेचे अलंकार परिधान करीत असत. [illegible] (सौभाग्यदर्शक काळी पोत-स्मृति ९७), टीका (२० [illegible] [illegible]) इत्यादी स्त्रियांच्या अलंकारांचा निर्देश स्मृतिस्थळात आला आहे. पुरुषांच्या अलंकारात गाठा (१५६) व मुदी (२५, १९८) [illegible] हे अलंकार असत. फुटा व रेशमी वस्त्र शेल्यासारखे खांद्यावर [illegible] जाई (स्मृ. ३९). [illegible] [illegible] [illegible] (९[illegible]), [illegible] ([illegible]) [illegible] (१[illegible]) काबळ व आर्द्रा [illegible] वापरीत असत (स्मृ. [illegible], १०३)

[illegible] मुक्तीचा [illegible] त्यामुळे आश्रमात [illegible] [illegible] आदरान [illegible] पाहुणचार दिला जाई [illegible] [illegible] असे मानले जाई (स्मृ. ४५) आणि पर्वावलेही जाई [illegible], भिकारी [illegible] भिक्षा [illegible] घातली जाई. [illegible] पदार्थात [illegible] भरीत (स्मृ. ४१-७३) लाडू, खीर (स्मृ. २४) मांडे, [illegible] (स्मृ. १०) हे विशेष पदार्थ असत. [illegible] जेवणात मात्र पोळी, भात, वरण, कढी, भाजी, कुहिरीच्या शेंगा आणि कांदे असत. परंतु काही ठिकाणी कांदे खाणे सुध्दा निषिध्द मानले जाई (स्मृ. १७०) तसेच कुहिरीच्या शेंगा सर्वानाच आवडत असेही दिसत नाही. मुखशुध्दीसाठी विडा (स्मृ. ७८) आणि सुपारी (स्मृ. १५७) असे. पोफळ– फोडणा सुध्दा सुपारी फोडण्यासाठी आवश्यक असे (स्मृ. १५८). गावात बारा बलुतेदारांची प्राचीन पध्दती चालूच असत. यादवकालीन बलुत्यांची संख्या १५ पर्यंत गेल्याचा उल्लेख आढळतो. शकट बनविणारा सुतार, लोहशृंखला तयार करणारा लोहार, पादत्राणे बनविणारा चांभार इत्यादिकांचा सूचक उल्लेख स्मृतिस्थळात आढळतो. राजाशिवाय कोषाध्यक्ष (स्मृ. १३१) आणि गावचा अधिकारी (स्मृ. १५०) स्मृतिस्थळात आले ओ. अशाप्रकारे यादवकालीन समाज आपल्या गावगाडयाचा कारभार चालवीत असताना दिसतो.

सामाजिक स्थिती

परंपरेनुसार पूर्वापार चालत आलेली ग्रामसंस्था याही काळात महाराष्ट्रात आपले कार्य व्यवस्थित रीतीने करीत होती. गावाच्या वसाहती वेगवेगळया स्वरूपाच्या होत्या. सीठी, गडी, पाळी, व्हाळी, पुर, पाटन, गव्हान आणि गाव अशा प्रकारच्या छोटया मोठया वेगवेगळया प्रकारची गावे महाराष्ट्रात त्यावेळेस वसलेली होती (स्मृ. ५१). मोठया गावातील राजमार्गातील बाजारास 'रामहाटू' असे म्हटले जाई. समाजामध्ये चातुर्वर्ण्य अवस्था होतीच आणि तिची पाळेमुळे समजाच्या मनात खोलवर रूजलेली होती. इतकी की, सर्वसंगपरित्याग केलेल्या संन्याशाच्या मनातही ती ठाण मांडून बसलेली आढळते. उमाइसारखी पंथीय तत्वज्ञान अवगत असलेली स्त्री सुध्दा पंथातल्या ऐका उनुयायाला तू शूद्र माझीया कडूवीतींयेचे पाणी का प्याला? असा प्रश्न विचारते.

न्यायनिवाडा सामान्यत. गावातच केला जाई. परंतु समाधान न झाल्यास नाशिक, त्र्यंबकेश्वर, देऊळवाडा व नांदेड या गावी जाऊन वरिष्ठ न्यायालयात आपली दाद लावून घेता येत असे आणि न्याय दिल्याबदल निकालपत्रे दिली जात (स्मृ. ११). हे काम सन्मान्य किंवा महाजन करीत असत. क्वचित संन्यासीसुध्दा न्याय देत. शहरात वेगवेगळे व्यवसाय चालत. व्यापारी व्यापार करीत. गुजरात प्रांतापर्यंत व्यापार चाले. त्यावेळचे खंबायत हे प्रसिध्द बंदर होते. लोहार, सुतार, चांभार इत्यादी जाती गावाची नित्य नैमित्तिक कामे करून देत असत. सेनपुंजी करणाऱ्या स्त्रियाही असत. जाळण्यासाठी बहुध त्या गोवऱ्या वापरीत. वस्तु गहाण ठेवून पैसे मिळत असत आणि वस्तु गहाण ठेवून कर्ज देणारे सावकारही असत (स्मृ. १९८). [illegible] व्यवसाय चाले [illegible] वैद्यकीय मदत त्वरित मिळू शकत नसे. वेश्या व्यवसाय सुध्दा चालू असे. [illegible] गावात वैद्यक मिळत असे (स्मृ. [illegible]) [illegible] खंड [illegible] द्रव्याचे सरीसे [illegible] केले : एक पत्रारी [illegible] : एक ब्राम्हणासि [illegible] आपुला [illegible] (९९) [illegible] : त्याचि पिते [illegible] [illegible] काही आणिले [illegible] (१००) २१ [illegible] [illegible] [illegible] तिच्याशी विवाह ठरलेल्या [illegible] मिळते असे वर्णन [illegible] यानप्रमाणे [illegible] [illegible] जाई [illegible] (स्मृ. [illegible])

[illegible] महाराष्ट्रातील [illegible] स्मृतिस्थळात [illegible] आणि [illegible] [illegible] मोकळा दिला जाई. स्मृतिस्थळातील सामाजिक दर्शन बऱ्याच गोष्टी दाखविते.

भौगोलिक दर्शन

महानुभवांच्या सऱ्याच चरित्रग्रंथाचे एक महत्व म्हणजे त्यात महाराष्ट्रातील बऱ्याच गावांचे उल्लेख पाहावयास मिळतात आणि त्यातून बरीच गावे कोणत्या स्वरूपात वसली होती याचाही थोडाबहुत निर्देश होतो. लीळाचरित्रातील चक्रधर स्वामींच्या भ्रमणवृत्तीमुळे त्यांनी गोदेच्या दोन्ही काठावरील अनेक गावांचे दर्शन आम्हाला घडवून दिले आहे. त्यात पैठण, सिन्नर, देवगिरी, याबरोबरच वऱ्हाडातील रामटेक, लोणार, देउळवाडा, अळजपुर यांचे नावे आढळतात. त्यात बेलापुर हे गाव तर महानुभवांचे जणु तीर्थक्षेत्रच आहे. महानुभाव ग्रंथातील ऋध्दिपुर लीळा म्हणजेच आधुनिक भाषेतील गोविंदप्रभु चरित्र याला व्दारकेसारख्या क्षेत्राचा जो उल्लेख आहे तो वस्ती निदर्शक नसून तीर्थ--क्षेत्राचा वा यात्रेचा वृत्तान्त दाखवितो. गोविंदप्रभु फारसे भ्रमणशील नाहीत आणि तरीही आजुबाजुच्या खेड्यातून भ्रमण करतात तसेच त्यांचे शिष्यही भिक्षेच्या निमित्ताने जवळपासच्या गावांना भेटी देत. खुद गोविंदप्रभूही कधी शिष्यशिष्यिणीसह गावोगाव भ्रमण करतात. त्यांची नावे पाहिली तर ती खास वऱ्हाडातील आहेत.

स्मृतिस्थळात ही जुनी गावे तर आढळतातच पण त्याबरोबरीने आणखी काही गावांचे उल्लेख नव्याने पाहावयास मिळतात. त्यात प्रमुख नाव निंबा या गावाचे आहे. नागदेवाचार्य आपल्या आयुष्याचा उत्तरार्धात निंबा येथे मठ करून राहिले तर आउसा नावाची चक्रधर शिष्या 'चक्रस्वामीविण ते गंगातिर तांबजाळिजळताये रे' (स्मृ. १९९) असे म्हणून ऋध्दिपुरला राहणेच पसंत करते तर खुद नागदेवही 'पैठणचे यात मज न वेळवीति', असे उद्‌गार काढण्यात पैठण आपणास वर्ज्य का वाटते ते शिष्यांना सांगतात.

नागदेवांच्या प्रस्तुत चरित्रात गावांचे कोणकोणते व कोठे कोठे उल्लेख आले आहेत ते पाहिले तर आणखी काही नवी गावे आढळण्याचा संभव आहे. उदा. भटो बासाचे पिते महादेव भट 'पुरी' चे (स्मृ. १) आबाइसे रावसगावी गुंफा केली (स्मृ. १) चक्रध्सा निर्याणानंतर अदृश्य झालेल्या नागदेवाला शोधत शोधत महादाईसा गंगातीरापासून परमेश्वर (रिधपूर) पर्यंत गेली. नागदेवांचा शोध तिला भानखेडा येथे लागला (स्मृ. २) गोविंदप्रभूंच्या निधनानंतर गावापासौनि डोंबेग्राम वेन्ही थडी नमस्करीली प्रतिष्ठानी पंचरात्री मग वृक्षसंगमः जोगेश्वरीहून खडकळीए आले. मग पेहरा संगमा--नेउरगावीहून छिन्नपायासि आले. बेलोपुरा ने जावो (स्मृ. ९). 'रामदरा [illegible]' 'नोगावी महदाईसा निधन' याशिवाय धाडि आली तेव्हाचे गावोगाव अटण तसेच चक्रधरांचा तोतयाच्या निमित्याने [illegible] उल्लेख असे कितीतरी स्थळनिर्देश स्मृतिस्थळात आहेत. 'स्थाननिर्देशे अटण' करण्यास बाइदेवबासास नागदेवांनी केलेली आज्ञा सुध्दा महानुभावपंथातील विशिष्ट क्षेत्रांचे महत्व सांगते व त्यातूनही काही गावांची नावे मिळतात. स्मृतीस्थळ हा ग्रंथ तत्कालीन समाजाच्या समग्र परिस्थीतीचे सिंहालोकन करते. महानुभाव संप्रदाय, व यादवकालीन समाजाच्या परिस्थीतीचे हुबेहुब चित्रण या ग्रंथातून अभ्यासता येते. प्राचीन मराठी वाङमयात या ग्रंथाची विशेष महत्त्व दिसून येते.

[illegible]

१. [illegible] 'स्मृतिस्थळ' प्रकाशक [illegible] प्रकाशन पुणे, [illegible]

२. [illegible] 'महानुभावांचा [illegible]' [illegible] प्रकाशन पुणे, [illegible]

३. [illegible] 'स्मृतिस्थळ' प्रकाशक व्हीनस प्रकाशन पुणे, [illegible]

४. महंत कोळपकर मुरलीधर शास्त्री 'महानुभावाचा इतिहास' प्रकाशन राजविद्या आश्रम लातूर १९७९

५. डॉ. तुळपुळे शं.गो. 'महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङमय' 'स्मृतिस्थळ' प्रकाशक व्हीनस प्रकाशन पुणे, १९७६

डॉ. प्रिती किशोर उमाठे
मराठी विभाग प्रमुख
डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर